

Мікола Хаўстовіч

Варшава

Беларуская ананімная літаратура XIX стагоддзя: Праблемы крыніцазнаўства і атрыбуцыі

Сёння не выклікае сумненняў, што “Гісторыя беларускае літаратуры XIX стагоддзя” – гэта асобны прадмет, асобная дысцыпліна, адметны аб’ект літаратуразнаўчага даследавання. Для Рамуальда Падбярэскага прадмет ягонага даследавання не быў яшчэ “гісторыяй літаратуры”, а вось Аляксандар Рыпінскі, Адам Кіркор, Аляксандар Ельскі, хоць, фактычна, і былі сучаснікамі (і ўдзельнікамі) літаратурнага працэсу, падыходзілі да яго, гэтага літаратурнага працэсу, як гісторыкі літаратуры.

Канчаткова “Гісторыя беларускае літаратуры XIX стагоддзя” як асобны прадмет сфармавалася ў працах Яўхіма Карскага: менавіта ён у якасці асноўнага элемента беларускае літаратуры “абраў” “народный язык” і паклаў адлік гэтае літаратуры ад першых гадоў XIX ст. (праўда, згадаўшы і пра “пробы пера на чисто народном языке еще с половины XVIII века”)¹.

Канцэптуальна палажэнні Я. Карскага грунтуюцца на высновах Аляксандра Пыпіна, на расійскай імперыяльнай ідэі, на дазvole старэйшага брата мець малодшаму свае этнаграфічныя асаблівасці.

Але гэта быў пачатак. Ад “белорусской литературы на чисто народном языке” да “Гісторыі беларускае літаратуры XIX стагоддзя” страшэнна вялікая адлегласць, якую мы і сёння яшчэ не адолелі, бо з самага пачатку некаторыя (свае і чужыя) хацелі бачыць “Гісторыю беларускае літаратуры XIX стагоддзя” толькі як праяву этнаграфізму. Можна прыгадаць, як А. Пыпін “с русской точки зрения” абмяжоўваў беларускую літаратуру “чисто народным элементом”, як Я. Карскі адгукнуўся на першае выданне *Гісторыі беларускае літэратуры* Максіма Гарэцкага (1920): “Тут рассматривается и белорусская литература, и произведения, возникшие на белорусской территории, и памятники, часто не имеющие непосредственного отношения к Белоруссии, а только к древне-русской литературе”².

¹ Е. Карскі, *Белорусы: В 3 томах*, том 3, книга 2: *Очерки словесности белорусского племени*, Минск 2007, с. 243.

² *Ibidem*.

Звычайна (за рэдкім выключэннем) гісторыкі літаратуры абмяжоўвалі “Гісторыю беларускае літаратуры XIX стагоддзя” беларускамоўнымі тэкстамі. М. Гарэцкі ў *Хрэстаматыі* (1922) дазволіў сабе толькі двойчы парушыць гэты прынцып: даў у перакладзе адно апавяданне з *Шляхціца Завальні* Яна Баршчэўскага і фрагмент прозы Паўла Шпілеўскага. (Праўда, у перакладзе падавалася і *Пінская шляхта*). А вось зборнік *Беларуская літаратура XIX стагоддзя*, выдадзены ў 1940 г. пад рэдакцыяй Янкі Купалы, пазбыўся і Я. Баршчэўскага і П. Шпілеўскага.

У даваенны час беларускамоўныя тэксты XIX ст. не дачакаліся навуковых публікацый: да сталінскіх рэпрэсій не было навукоўцаў, якія б маглі гэтым заняцца (як выключэнне, Міхайла Піятуховіч ды яшчэ пару гісторыкаў літаратуры), пасля рэпрэсій – кадрэў фактычна не засталася, а таму доўгі час тое, што лічылася беларускай літаратурай XIX ст. магло адно толькі пацвердзіць тэзіс бальшавіцкае ідэалогіі пра поўную прыгнечанасць беларускае нацыі да “кастрычніцкае рэвалюцыі”: эксплуататары не далі магчымасці таленавітым прадстаўнікам народа стварыць літаратуру.

Амаль тры пасляваенныя дзесяцігоддзі (1945–1970) нібыта і існавала беларуская літаратура XIX ст., але ўвесь корпус ейных тэкстаў заключаўся ў 300-старонкавым зборніку¹. І толькі ў 1960-я гг., з аднаго боку актыўнасць новага пакалення гісторыкаў літаратуры (Сцяпан Александровіч, Адам Мальдзіс, Генадзь Кісялёў), а з другога – патрэбы вышэйшае школы (беларускіх аддзяленняў філфакаў) актывізавалі гісторыка-літаратурныя даследаванні. Сотая гадавіна вызвольнага паўстання 1863 г. актывізавала не толькі пошук матэрыялаў, звязаных з Кастусём Каліноўскім, але і шэрагам іншых яго ўдзельнікаў-літаратараў. У выніку павялічыўся корпус матэрыялаў пра Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Францішка Багушэвіча, Арцёма Вярыгу-Дарэўскага, Ялегі Пранціша Вуля, Фелікса Тапчэўскага. І значна павялічыўся корпус тэкстаў беларускай літаратуры XIX стагоддзя. Гэта зафіксавала выдадзеная ў 1971 г. хрэстаматыя².

Праўда, з ідэалагічных прычынаў шмат якія літаратурныя творы (напрыклад, *Плынуць ветры*, *Як былі пад панам* і інш.) не друкаваліся і звычайна не згадваліся. Сітуацыя змянілася толькі ў другой палове 1980-х гг. Найвялікшы здабытак гэтага часу – публікацыя матэрыялаў М. Піятуховіча, у якіх – фрагменты з рукапісаў А. Рыпінскага³. *Хрэстаматыя*, выдадзеная Алегам Лойкам і Вячаславам Рагойшам у 1988 г.,

¹ *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Зборнік тэкстаў*, пад рэд. Ю. Пшыркова; склалі В. Барысенка, М. Ларчанка, Л. Фіглоўская, Мінск 1950, 339 с.

² *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя*, склад. С. Аляксандравіч, А. Лойка, В. Рагойша, Мінск 1971, 373 с.

³ М. Піятуховіч, *Рукапісы А. Рыпінскага*, публ. В. Скалабана [у:] *Шляхам гадоў: Гісторыка-літаратурны зборнік*, укл. Г. Кісялёў, Мінск 1990, с. 218–274.

стала падраханнем савецкага перыяду даследаванняў гісторыі беларускае літаратуры XIX ст.¹

Хрэстаматыя апублікаваная як “вучэбнае выданне”, але ў яго ўключаны шмат якія тэксты, якія раней не друкаваліся. У *Хрэстаматыі* яны падаваліся ў адаптацыі ўкладальнікаў, хоць навуковыя публікацыі гэтых твораў адсутнічаюць. Нічога дзіўнага: усе творы беларускай літаратуры XIX ст. звычайна друкаваліся ў літаратурна-мастацкіх ці вучэбных выданнях. Адаптацыя нібыта законная. Але з-за гэтае заганнае практыкі, фактычна, мы не маем навуковых выданняў тэкстаў. Спроба Я. Карскага (заўважым, не зусім удалая) даць навуковае выданне *Энеіды на выварат* не знайшла свайго працягу. Тэксты ў пасляваенны час выдавалі звычайна паводле надрукаваных у 1920-я гг. (*Хрыстаматыі* М. Гарэцкага), не звяраючы з першадрукам ці рукапісам; іх адвольна рэдагавалі, вычышчалі ад ідэалагічных хібаў і г. д.

Цікавым з’яўляецца і той факт, што толькі творы пяці беларускіх пісьменнікаў XIX ст. былі выдадзены асобнымі кніжкамі: В. Дуніна-Марцінкевіча (1940, 1945, 1957, 1958, 1981, 1984), Ф. Багушэвіча (1940, 1956, 1952, 1967, 1976), Янкі Лучыны (1953, 1988), Уладзіслава Сыракомлі (1966) і Яна Чачота (1989). Вядома, у “Мастацкай літаратуры”. Бо не было практыкі (як не было і культуры ды тэхналогіі) выдаваць тэксты ў навуковым выдавецтве (“Навука і тэхніка”). Зрэшты, нават манаграфіі вядомых літаратуразнаўцаў, што выдавала “Навука і тэхніка”, цяжка назваць навуковымі выданнямі з чыста фармальнага боку: у пераважнай большасці кніг адсутнічалі абавязковыя кампаненты навуковых кніг (напрыклад, індэкс асобаў).

Мы зыходзім з прызнання таго факту, што беларуская літаратура XIX ст. – гэта літаратура ў сваёй аснове шматмоўная. Нацыянальная рэканструкцыя літаратурнага працэсу ў Беларусі дыктуе толькі такое яго разуменне. А таму толькі ўсебаковае вывучэнне літаратуры эпохі (у тым ліку і кантактаў з суседзямі) дазволіць адказаць на пытанні, якія немагчыма высветліць, калі мы будзем даследаваць беларускамоўную складковую гэтага працэсу. Даўно прыйшоў час адмовіцца ад заганнае практыкі падзелу літаратараў на “сваіх” і “чужынцаў”. Наколькі больш проста аказалася б атрыбуцыя беларускіх ананімных тэкстаў, каб мы не вырывалі іх з кантэксту, каб вывучалі не толькі асаблівасці ўзнікнення беларускамоўных твораў, але ведалі літаратурную сітуацыю ўвогуле.

Гісторыкі Новай беларускай літаратуры павінны былі пачынаць ад навуковага выдання літаратурных тэкстаў ды іншых гісторыка-літаратурных дакументаў, якія датычаць літаратурнага працэсу на Беларусі. Але адбывалася інакш: літаратуразнаўцы пераказвалі (з памылкамі

¹ *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя*, 2-е выд., склад. А. Л о й к а, В. Р а г о й ш а, Мінск 1988, 487 с.

часам) прачытанае з даўніх выданняў пра паэтаў і пісьменнікаў, мастацкія тэксты адаптоўвалі да вымогаў цензуры і чытача; нармальная тэксталагічная праца звычайна не вялася.

Вядома, цягам XX стагоддзя шмат было зроблена: выяўлена ў бібліятэках і архівах аграмадная колькасць матэрыялаў, якія хоць і не апублікаваныя, але ў пераказах уведзены ў навуковы ўжытак. Што датычыць мастацкіх тэкстаў, дык трэба прызнаць, што хрэстаматыі і анталогіі XX і XXI стст. даюць адно прыблізнае ўяўленне пра даробак літаратараў Беларусі XIX ст. Зрэшты, усе яны прызначаліся для шырокага чытача (студэнцкае аўдыторыі), а таму не маглі быць навуковымі. Фактычна, навуковым выданнем літаратурных тэкстаў XIX ст. у нас ніхто не займаўся.

Надзвычай катастрафічна выглядае справа з беларускай ананімнай літаратурай XIX стагоддзя. Апрача двух вядомых паэм, іншыя ананімныя тэксты – на маргінэсе літаратуразнаўчых даследаванняў. Увогуле – што гэта такое: беларуская ананімная літаратура XIX стагоддзя? Што мы ведаем пра корпус ейных тэкстаў?

Як вядома, ананімнымі звычайна называюць творы, “якія выйшлі ў свет або распаўсюджваюцца ў рукапісах без пазначэння імя аўтара”¹. Прычыны ананімнасці могуць быць самыя розныя: найчасцей – пераслед афіцыйных уладаў ці нежаданне быць вядомым з-за няўпэўненасці ў станоўчай ацэнцы твора.

У Беларусі XIX ст. ананімнасць прадвызначалася фактычнай адсутнасцю беларускамоўнага друку, а таксама рэпрэсіямі чужынцаў-захопнікаў. Да сярэдзіны 1840-х гг (1844 г. – публікацыі нарыса Р. Падбярэскага *Беларусь і Ян Баршчэўскі* і 1846 г. – выхаду ў свет *Idyllii-Stelanki* В. Дуніна-Марцінкевіча), здаецца, беларускамоўныя творы (ці часткі твораў) не друкаваліся пад прозвішчам аўтара². У сярэдзіне 1850-х гг. з’явіўся *Нячысцік* Аляксандра Рыпінскага (1853) і *Гапон ды Вечарніцы* В. Дуніна-Марцінкевіча (1855)³.

¹ М. Л а з а р у к, *Ананімныя творы* [у] *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі ў 5 т.*, т. 1, Мінск 1984, с. 109.

² 28 “уласных вясковых песняў” Яна Чачота ў зборніку *Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny, z dołączeniem pierwotnych w mowie sławiano-krewickiej* (1844) выдадзены ананімна, хоць публічнасць – нават эмігранты ў Парыжы – ведалі хто іх аўтар.

³ Трэба прызнаць той факт, што да часоў В. Дуніна-Марцінкевіча беларускамоўныя тэксты заставаліся па-за межамі ўласна літаратуры. Мажліва, гэтая акалічнасць (беларускамоўнасць як прыкмета непрафесійнае літаратуры) скіроўвала тагачасных пісьменнікаў і паэтаў да творчасці па-польску. Сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства (селянін-шляхціц) яшчэ больш аддаляла прафесійную літаратуру ад непрафесійнай. Разам з тым апошняя ў новых сацыяльна-палітычных умовах і пад уплывам друкаванага слова выразна аддаляецца ад фальклору. М. Гарэцкі называў яе “сялянскаю літаратураю няведамага аўтарства”, адрозніваючы тым самым ад шляхецкай польскамоўнай літаратуры.

Зрэшты, публікацый пад уласным прозвішчам у XIX ст. мы ведаем вельмі мала. А таму беларускамоўная літаратура таго часу – ананімная ў сваёй пераважнай большасці.

Напачатку на гэта амаль не звярталі ўвагі: Р. Падбярэскі ў згада-ным нарысе называе тры беларускамоўныя творы – і ўсе тры аўтарскія: *Энеіду*, на яго думку, напісаў Ігнат Манькоўскі, а *Дзеваньку* і *Рабункі мужыкоў* – Ян Баршчэўскі. Аднак ва ўсіх іншых, хто пазней пісаў пра беларускую літаратуру, нязменна ўзнікалі праблемы з атрыбуцыйнай называных імі тэкстаў. І калі А. Кіркор і А. Ельскі адно канстатавалі вядомыя ім факты, то М. Доўнар-Запольскі, Е. Раманаў і Я. Карскі імкнуліся давесці свой пункт гледжання, палемізуючы з апанентамі. Гэта сведчыць, між іншым, і пра тое, што “з’явілася” ананімная літаратура.

Тут варта колькі слоў сказаць пра “колькасны склад” корпусу беларускамоўнае ананімнае літаратуры XIX ст. Бо, наколькі нам вядома, публікацый пра гэта не існуе.

Спачатку звернемся да трэцяе кнігі трэцяга тома *Беларусаў* Я. Карскага¹. Славуцы лінгвіст у сваёй працы называе і цытуе больш за шэсцьдзясят твораў, якія падпадаюць пад вызначэнне “ананімныя”. Зрэшты, удакладнім: ён называе **сорак твораў**, пра аўтараў якіх няма аніякіх згадак (напрыклад: *О мой Божа; Віншаванне Савасцея; Быў на Русі чорны бог; Тэатр; У панов ніхто без спросу...* ды інш.); таксама называе **пятнаццаць твораў** “аўтары” якіх хоць і пазначаны, аднак іхнія прозвішчы, крыптанімы ці псеўданімы да сённяшняга дня застаюцца “нерасшыфраванымі” (напрыклад: *Могілка Д-Ко; Ноччу ў сяле Н. Ф.; Крыўда і праўда* Ф. Пчыцкага; *Лятэстат* Ягалкоўскага; *Езусу Цвяцін-скаму...* Ігната Тамашэвіча; *Словна з неба божый дар* Якуба Т.....кага; *Из жизни* Н. Шахава ды інш.). І, нарэшце, сярод названых Я. Карскім аўтарскіх твораў маецца колькі з няпэўнай атрыбуцыйнай (напрыклад: *Энеіда навыварат; Тарас на Парнасе; Заграй, заграй, хлопчэ малы...; Бяседа старога вольніка з новым; Вясна гола перапала...; Гутарка старога дзеда; Божа, што Польшчы...; Гутарка Данілы са Сцяпанам* ды інш.).

Нам падаецца, што мэтазгодна падзяліць корпус беларускамоўных ананімных тэкстаў на тры групы. Да першай варта аднесці творы **неатрыбутаваныя**; да другое – творы з **нерасшыфраванай артыбуцыйнай**; да трэцяе – творы, атрыбуцыя якіх заснавана на **ўскосных дадзеных**, з **няпэўнай атрыбуцыйнай**.

Цяпер звернем увагу, як укладальнікі хрэстаматый у розны час класіфікавалі корпус тэкстаў беларускай літаратуры. Згодна з нашаю схемай у рукапісным зборніку А. Рыпінскага 6 твораў падаюцца як ананімныя; 5 – як творы з нерасшыфраванай атрыбуцыйнай; 2 – з няпэўнай атрыбуцыйнай.

¹ Е. К а р с к и й, *Белорусы...* с. 233–433.

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>Eneida (na iznanku)</i> <i>Chłopskie powinszowanie imienin</i> <i>Dzied i Baba</i> <i>Hoład! Wiasna nam pryapała</i> <i>Atwiczerek. Akazija u karczmie pad Falkowiczami</i> <i>Żydouski Parabak Siamion i szto jamu słuczyłasia u karczmie</i>	A. Hromyka, <i>Zabytek z 1812 roku</i> A. Hromyka, <i>Hulanka muzыckaja</i> A. Hromyka, <i>Kazanie Bondar Sawasciej, Satyryczne opisanie powstania 1831 roku</i> T. Mihanowicz, <i>Ihnat Slinka</i>	K. Werenicyн, <i>Taras: Opowiastka</i> K. Werenicyн, <i>Dwa djauty</i>

У рукапіснай *Хрэстаматыі* Браніслава Эпімах-Шыпілы 8 твораў падаюцца як ананімныя; 1 – як твор з нерасшыфраванай атрыбуцыяй; 1 – з няпэўнай атрыбуцыяй

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>О мой Божа</i> <i>Гутарка старога дзеда</i> <i>Добрыя весці</i> <i>Тарас</i> <i>Вясна</i> <i>Да Дэльфіны Патоцкай</i> <i>На памяць зычліваму ад сям'і</i> <i>Расказ Доўгага Гарасіма</i>	I. Тамшэвіч, <i>Езусу Цвяцінскаму</i>	Ф. Тапчэўскі, <i>Панскае ігрышча</i>

У *Хрыстаматыі* Максіма Гарэцкага¹ як ананімныя пададзены 10 твораў; апрача таго 1 тэкст (Ф. Блуса) трэба лічыць як твор з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй, а 7 як творы з няпэўнай атрыбуцыяй. Невялікі аб’ём кнігі, прызначэнне яе для вучняў школ прычыніліся да ўключэння ў яе даволі невялікае колькасці ананімных тэкстаў.

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>Яко ценцерук у лесе балбоча...</i> <i>За пенкнай паненкай аж душа сумуе...</i> <i>Тарас на Парнасе</i> <i>Прачыстая сярод ночы...</i> <i>З Гутаркі Паўлюка</i> <i>З Гутаркі Кузьмы з Апанасам</i> <i>З Казанья (Вот цяпер які люд стаў...)</i>	Ф. Блус, <i>З Мовы Старавойта</i>	В. Равінскі, <i>З Беларускай Энэіды</i> П. Бахрым, <i>Заграй, заграй, хлопча малы...</i> П. Бахрым, <i>Гутарка Данілы з Сьцяпанам</i> П. Бахрым, <i>Размова пана з мужыком пасля прыгону</i> У. Сыракомля, <i>Ужо птушкі пяюць усюды...</i>

¹ М. Г а р э ц к і, *Хрыстаматыя беларускае літэратуры. XI век – 1905 год*, Вільня 1922, 264 с.

З гутаркі <i>Гэй, каб нам быць весеley...</i>		В. Дунін-Марцінкевіч, <i>Вяс- на, голад, перапала...</i>
З гутаркі <i>У паноў ніхто бяз спросу...</i>		В. Дунін-Марцінкевіч, <i>Пінская шляхта</i>
З <i>Маладзіковай гутаркі</i>		

Трэба, аднак, заўважыць, што і М. Гарэцкі, і ўсе наступныя складальнікі хрэстаматый ды анталогій звычайна выкарыстоўвалі “любую” атрыбуцыю твораў невядомага аўтарства. Дастаткова было, каб нехта адно выказаў гіпотэзу – складальнікі смела (без пыталніка нават) “узаконьвалі” гэтую гіпотэзу. Праўда, часам складальнікі ў каментарых выказвалі свае сумненні адносна гіпотэз, хоць і ўключалі той ці іншы тэкст у даробак пэўнага аўтара.

Далі веры, напрыклад, таму, што Павел Багрым – аўтар верша *Заграй, заграй...*, М. Ларчанка і ягоныя калегі, калі складалі вельмі патрэбны ў той час (бо *Хрэстаматыя* М. Гарэцкага была забаронена) зборнік у 1940 г.

Другое выданне зборніка¹ Інстытута мовы і літаратуры Акадэміі навук, нягледзячы на павелічэнне аб’ёму кнігі, утрымлівае тую самую колькасць ананімных тэкстаў, што і першае: паводле нашае схемы тут 14 твораў падаецца як неатрыбутаваныя, а 2 – з няпэўнай атрыбуцыяй.

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>Энеіда навыварат</i> <i>Тарас на Парнасе</i> <i>Васкрэсенне Хрыстова</i> <i>Панская ласка</i> <i>Тэатр</i> <i>Ой, вясна, вясніца!</i> <i>Праўда</i> <i>Вясна гола перапала...</i> <i>Размова пана з хлопам</i> <i>Вось цяпер які люд стаў...</i> <i>Гутарка Данілы са Сцяпанам</i> <i>Сход</i> <i>Гутарка пана з сялянінам</i> <i>Дзядзька Антон</i>		П. Бахрым, <i>Заграй, за- грай, хлопча малы...</i> В. Дунін-Марцінкевіч, <i>Пінская шляхта</i>

У *Хрэстаматыі* 1971 г.² колькасць ананімных твораў павялічылася амаль у два разы: тут неатрыбутаваных твораў – 27 (праўда, асобныя з іх можна класіфікаваць як творы з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй). Апрача таго, тут 5 тэкстаў падаецца, уласна, як творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй, а 7 – “няпэўнай” атрыбуцыяй.

¹ *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Зборнік тэкстаў*, пад рэд. Ю. Пшыркова; склалі В. Барысенка, М. Ларчанка, Л. Фіглоўская, Мінск 1950, 339 с.

² *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя*, склад. С. А л е к с а н д - р о в і ч, А. Л о й к а, В. Р а г о й ш а, Мінск 1971, 373 с.

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>Энеіда навыварат</i> <i>Уваскрэсенне Хрыстова</i> <i>Тарас на Парнасе</i> <i>Скажы, вяльможны пане...</i> <i>Тэатр</i> <i>Праўда</i> <i>Вясна гола перапала...</i> <i>Вось цяпер які люд стаў...</i> <i>З Гутаркі Паўлюка</i> <i>Гутарка Данілы са Сцяпанам</i> <i>Дзецюкі! Худа нам жыць...</i> <i>Гутарка пана з селянінам</i> <i>Паўстанцкая песня</i> <i>Кінуў-рынуў паўстанне...</i> <i>Дудар</i> <i>Пад дуду</i> <i>Зямелька мая</i> <i>Гутарка ў карчме</i> <i>Ноччу ў сяле</i> <i>Могілка</i> <i>Ой, у полі вецер вые...</i> <i>Хто я?</i> <i>Палякам у дзень 3-га мая</i> <i>Я клічу вас...</i> <i>Пра багацце і беднасць</i> <i>Дзядзька Антон</i> <i>На памяць зычліваму для сям'і</i>	Эдвард Г....., <i>Ну, браточак...</i> Якуб Т.....кі, <i>Слоўна з неба божы дар...</i> В. Пратасевіч, <i>Суседчык Гавейскі</i> І. Мігановіч, <i>Імяніннае віншаванне Ігната Сліўкі</i> І. Тамашэвіч, <i>Езусу Цвецінскаму скарга на Даўмантаў</i>	П. Багрым, <i>Зайграй, зайграй, хлопча малы...</i> Я. Баршчэўскі, <i>Гарэліца</i> А. Рыпінскі, <i>Плач пакінутага каханай</i> А. Рыпінскі, <i>За пенкнай паненкай аж душа сумуе...</i> В. Каратынскі, <i>З Гутаркі старога дзеда</i> У. Сыракомля, <i>Ужо птушкі пяюць усюды...</i> В. Дунін-Марцінкевіч, <i>Пінская шляхта</i>

А вось у другім выданні “ўніверсітэцкай” хрэстаматы¹ складальнікі “перавялі” шэраг твораў з разраду ананімных у аўтарскія (напрыклад, *Энеіда* замацоўвалася за Вікенціем Равінскім). Аднак ад гэтага колькасць ананімных твораў не зменшылася: тут неатрыбутаваных твораў – 27 (зноў жа, асобныя можна класіфікаваць як творы з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй); з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй – 6; а з “няпэўнай” атрыбуцыяй – 14.

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>Песня беларускіх жаўнераў</i> <i>Уваскрэсенне Хрыстова</i> <i>Віншаванне бондара Савасця</i> <i>Імяніннае віншаванне</i> <i>Вясна гола перапала...</i>	Адэля з Устроні, <i>Мачыха</i> Эдвард Г....., <i>Ну, браточак...</i> Якуб Т.....кі, <i>Слоўна з неба божы дар...</i> Вільгельм Пратасевіч, <i>Суседчык Гавейскі</i>	Ян Баршчэўскі, <i>Гарэліца</i> Я. Баршчэўскі, <i>Не будзем жыці...</i> П. Багрым, <i>Зайграй, зайграй, хлопча малы...</i>

¹ *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя*, 2-е выд., склад. А. Л о й к а, В. Р а г о й ш а, Мінск 1988, 487 с.

Тарас на Парнасе Два д'яблы Гутарка Данілы са Сцяпанам Паўстанцкая песня Гэй жа, хлопцы!.. Гутарка двух суседаў Пра багацце і беднасць Дзядзька Антон Пані Твардоўская Дзякуй богу і гаспадару... Гутарка пана з сялянінам Дудар Праўда Вось цяпер які люд стаў... Гутарка Паўлюка Тэатр Гутарка ў карчме Ноччу ў сяле Могілка Хто я? Палякам у дзень 3-га мая Я клічу вас...	І. Мігановіч, <i>Імянінае віншаванне Ігната Сліўкі</i> І. Тамашэвіч, <i>Езусу Цвецін- скаму скарга на Даў- мантаў</i>	В. Равінскі, <i>Энеіда навыварат</i> І. Легатовіч, <i>Скажы, вяльможны пане...</i> А. Рыпінскі, <i>Плач пакінутага каханай</i> А. Рыпінскі, <i>За пенкнай паненкай аж душа суме...</i> Г. Марцінкевіч, <i>Адвя- чорак</i> У. Сыракомля, <i>Ужо пт- ушкі пяюць усюды...</i> В. Каратынскі, <i>Гутар- ка старога дзеда</i> В. Дунін-Марцінкевіч, <i>Пінская шляхта</i> Ю. Ляскоўскі, <i>Пад дуду</i> Ю. Ляскоўскі, <i>Зямелька мая</i> Ф. Тапчэўскі, <i>Панскае ігрышка</i>
--	--	--

Уладзімір Казбярук у сваёй аўтарскай хрэстаматыі¹ фактычна ішоў следам за сваімі папярэднікамі, хоць – відавочна – дэманструваў адметны падыход да беларускага прыгожага пісьменства: толькі беларускамоўныя тэксты ўключаны ім у даробак беларускіх літаратараў XIX ст. (гісторык літаратуры дазволіў сабе адно на два выключэнні: змясціў двухмоўныя *Ідылію* і *Залёты* В. Дуніна-Марцінкевіча). Колькасць ананімных тэкстаў амаль не змянілася: неатрыбутаваных твораў – 24, з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй – 8; з “няпэўнай” атрыбуцыяй – 9. Праўда, некаторыя змены тут ёсць: “узаконіўшы” амаль усе тагачасныя гіпотэзы (у яго: Паўлюк Багрым, І. Легатовіч, В. Равінскі, К. Вераніцын, Г. Марцінкевіч – аўтары славурых твораў), ён тым не менш колькі тэкстаў з разраду аўтарскіх перавёў у ананімныя (*Пад дуду*, *Зямелька мая*).

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
Пані Твардоўская Уваскрасенне Хрыстова Віншаванне бондара Савасцея Дзед і баба Гутарка Данілы са Сцяпанам Закляцце на душу Ой, калі б, калі...	Адэля з Устроні, Мачыха І. Мігановіч, <i>Імянінае віншаванне Ігната Сліўкі</i>	П. Багрым, <i>Зайграй, зайграй, хлопча малы...</i> І. Легатовіч, <i>Скажы, вяльможны пане...</i> В. Равінскі, <i>Энеіда навы- варат</i>

¹ Заняпад і адраджэнне: Беларуская літаратура XIX стагоддзя, уклад., прадм. і заўв. У. К а з б е р у к а, Мінск 2001, 606 с.

Із-за Слуцка, із-за Клецка... Быў на Русі чорны бог... Гутарка двух суседаў Гэй жа, хлопцы!.. Хто былі нашы найдаўнейшыя дзяды... Вялікая памылка нашых бела- русаў Сказка не сказка, быль не быль... Дзякуй Богу і гасудару Гутарка пана з сялянінам Хто я? Я клічу вас... Палякам у дзень 3-га мая Тэатр Дудар Дзядзька Антон Пад дуду Зямелька мая	Ф. Блус, Речь Старо- войта к крестья- нам о свободе Н. Ф., Ноччу ў сяле Д. К-о, Могілка Н. Шахов, Из жизни В. Пратасевіч, Сусед- чык Гавейскі І. Тамашэвіч, Езусу Цвецінскому скар- га на Даўмантаў	К. Вераніцын, Тарас на Парнасе К. Вераніцын, Два д'яблы Г. Марцінкевіч, Адвячорак У. Сыракомля, Ужо птушкі пяюць усюды... В. Дунін-Марцінкевіч, Пінская шляхта К. Каліноўскі, Пісьмо ад Яська-гаспадара...
---	---	--

Зусім іншым шляхам пайшоў Кастусь Цвірка¹: з аднаго боку, ён пашырыў корпус тэкстаў беларускай літаратуры за кошт польскамоўных аўтараў Беларусі, а з другога, – даў атрыбуцыю шмат якім раней ананімным творам (напрыклад, *Віншаванне бондара Савасцея* ў яго стала *Віншаваннем* Савасцея Бондара; *Віншаванне* з нарысу І. Цытовіча – *вершам* самога І. Цытовіча). У яго ва ўсім “беларускім” XIX стагоддзі – неатрыбутаваных твораў – 8, з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй – 2; з “няпэўнай” атрыбуцыяй – 14.

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
Дзед і баба Закляцце на душу Ой, калі б, калі... Із-за Слуцка, із-за Клецка... Быў на Русі чорны Бог... Вясна гола пера- пала... Гутарка Данілы са Сцяпанам Гутарка двух сусе- даў	Адэля з Устроні, Мачыха Бондар Савасцей, Він- шаванне Бондара Савасцея	Я. Аношка, Плач пакінутага каханай В. Равінскі, Энеіда навыварат Я. Баршчэўскі, Гарэліца І. Легатовіч, Скажы, вяль- можны пане... І. Цытовіч, Чалом, чалом, айцец, тутулька В. Дунін-Марцінкевіч, Пінская шляхта П. Багрым, Зайграй, зайграй, хлопча малы... Г. Марцінкевіч, Адвячорак У. Сыракомля, Ужо птушкі пяюць усюды... Ю. Ляскоўскі, Пад дуду Ю. Ляскоўскі, Зямелька мая

¹ Літаратура Беларусі XIX стагоддзя: Анталогія, уклад. К. Цвірка, І. Шпакоўскі, К. Антановіч, Мінск 2013, 862 с.

		В. Каратынскі, <i>Гутарка старога дзеда</i> К. Вераніцын, <i>Тарас на Парнасе</i> К. Вераніцын, <i>Два д'яблы</i>
--	--	---

Падрыхтаваныя прыкладна ў той самы час 3–5 тамы *Залатой калекцыі беларускай літаратуры* (пад грыфам Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі), думаецца, сталіся сведчаннем новага падыходу да адлюстравання здабыткаў літаратурнага працэсу ў Беларусі ў XIX стагоддзі. Упершыню корпус тэкстаў пазамінулага стагоддзя пададзены ў такім вялікім аб'ёме: 1840 кніжных старонак, ці 170,5 др. ар.¹ Твораў, якія можна лічыць ананімнымі, – 66. З іх – неатрыбутаваных твораў – 48, з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй – 6; з “няпэўнай” атрыбуцыяй – 12.

У трэцім томе неатрыбутаваных твораў – 11, з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй – 2; з “няпэўнай” атрыбуцыяй – 3:

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>Энеіда</i> наываварат <i>О мой Божа...</i> <i>Скажы, вяльможны пане...</i> <i>Паўстанне (Кінуўшы, рынуўшы паўстанне...)</i> <i>Быв на Русі Чёрный Бог...</i> <i>Із-за Слуцка, із-за Клецка...</i> <i>Ой, колы б, колы...</i> <i>Закляцце на душу</i> <i>Вось цяпер які люд стаў</i> <i>Гутарка Данілы са Сцяпанам</i> <i>Пані Твардоўская</i>	Шалуха, <i>Адной маткі ўсі мы дзеткі...</i> <i>Адэля, Мачыха</i>	Я. Баршчэўскі, <i>Гарэліца</i> І. Яцкоўскі, <i>Заграй, заграй, хлопчэ малы...</i> І. Цытовіч, <i>Чалом, ацец, тутулька...</i>

У чацвёртым томе неатрыбутаваных твораў – 21, з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй – 2; з “няпэўнай” атрыбуцыяй – 8:

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>Песнь на Божы час</i> <i>Гэй жа, хлопцы, досі спаць</i> <i>Гутарка двух суседаў</i> <i>Пісьмо ад Яська-гаспадара зпад Вільні...</i> <i>Плынуць вятры</i> <i>Чы знаеце, мае дзеці...</i> <i>Крыўда і праўда</i> <i>Гутарка старога дзеда</i>	І. Мігановіч, <i>Ігнат Сліўка</i> В. Пратасевіч, <i>Суседчык Гавейскі</i>	В. Дунін-Марцінкевіч, <i>Пінская шляхта</i> Ю. Ляскоўскі, <i>Пад дуду</i> Ю. Ляскоўскі, <i>Зямелька мая</i> У. Сыракомля, <i>Ужо птушкі паяцц усюды...</i>

¹ *Залатая калекцыя беларускай літаратуры ў 50 тамах*, т. 3–5, Мінск 2012–2013.

<i>Перадсмяротны разгавор пустэльніка Пятра... Божжа, што Польшчы... Хто былі нашы найдаўней- шыя дзяды... Ці добра мы зрабілі, пакінуў- шы унію? Вялікая памылка нашых беларусаў Размова на цментары... Сказка не сказка, быль не быль... Гутарка пана з селянінам Речь Старовойта Дзякуй богу і гасудару... Гутарка Кузьмы з Апанасам Таму дворнаму войту... Разгавор Лянкевіцкіх крэсцьян</i>		<i>К. Вераніцын, Тарас на Парнасе К. Вераніцын, Два д'яблы Г. Марцінкевіч, Адвя- чорак Ф. Тапчэўскі, Панскае ігрышча</i>
--	--	--

У пятым томе неатрыбутаваных твораў – 16, з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй – 2; з “няпэўнай” атрыбуцыяй – 2:

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>Пра багацце і беднасць Хто я? Дудар Да А... Лясная драма Не свае дзіла Я клічу вас... Палякам у дзень 3-га мая Як былі пад панам Гутарка Паўлюка Гутарка ў карчме... Ноччу ў сяле Могілкі Вот відзіця вы, дзеці... Тэатр Маладзікова гутарка</i>	<i>Н. Шахов, Из жизни І. Тамашэвіч, Езусу Цве- цінскаму скарга на Даўмантаў</i>	<i>А. Абуховіч, Узбійся ўгору, мой са- коле... А. Абуховіч, Шоў я ўчора ўночы з Глуска...</i>

Так у самым вялікім корпусе тэкстаў XIX ст.

Аднак нават у гэтае выданне ўключана не ўсё. Па нашых падліках больш за сто беларускамоўных тэкстаў XIX ст. можна лічыць ананімнымі (або з няпэўным аўтарствам). Сярод іх – паўтара дзясятка тых, якія сталі хрэстаматыйнымі (і класічнымі), але нягледзячы на клопаты некалькіх пакаленняў гісторыкаў літаратуры – іхняя атрыбуцыя ўсё яшчэ няпэўная (выклікае сумненні).

Вядома, можна не звяртаць увагу на шэраг пытанняў і адназначна сцвярджаць: *Энеіду навыварат* напісаў В. Равінскі, верш *Заграй, заграй*

хлопча малы – П. Багрым, камедыю *Пінская шляхта* – В. Дунін-Марцінкевіч, драматычную паэму *Адвячорак* – Г. Марцінкевіч, верш *Скажы, вяльможны пане* – І. Легатовіч, паэму *Мачыха* – Габрыэля Пузыня, паэмы *Тарас на Парнасе* і *Два д’яблы* – К. Вераніцын. Дарэчы, у пытаннях атрыбуцыі *Тараса* рана ставіць кропку, як гэта робяць аўтары “папулярнага нарыса” *Словы ў часе: Літаратура ад рамантызму да сімвалізму і нашаніўскага адраджэння* Л. Баршчэўскі, П. Васючэнка і М. Тычына, сцвярджаючы, што “дзякуючы тытанічным намаганням выбітнага беларускага гісторыка літаратуры Генадзя Кісялёва і працы гісторыка-архівіста Віталія Скалабана, сёння гэтая важная праблема фактычна вырашаная, і малаверагодна, што доказы названых даследчыкаў калі-небудзь могуць быць абгрунтавана абвергнутыя”¹. Якія доказы? Ці можа быць доказам спіс твора, падпісаны пэўным прозвішчам? Тым больш, што і спіс сам не захаваўся, а толькі інфармацыя М. Піятуховіча. Ці не паўтараецца тут гісторыя са спісам *Тараса на Парнасе*, падпісаным В. Дуніным-Марцінкевічам?

Для літаратуразнаўства, якое засноўваецца на аўтарытэтах, – аніякая аргументацыя не трэба. Калі ж мы адмаўляемся ад дыктату аўтарытэтаў – узнікаюць пытанні, адказаць на якія павінны гісторыкі літаратуры. Адказаць аргументавана: напрыклад, *Пінскую шляхту* напісаў В. Дунін-Марцінкевіч, бо гэта можна пацвердзіць дакументальна. І тады ні Н. Мячкоўская, ні А. Ільін, ні І. Запрудскі не змогуць запырачыць: В. Дунін-Марцінкевіч не мог напісаць гэты твор, бо ў камедыі адлюстраваны не ягоны светапогляд, бо ён не так ставіўся да шляхты, як аўтар *Пінскае шляхты*. А ў вядомых на сёння дакументах “нігдзе проста не сказана, В.Дунин-Марцинкевич автор”.

Тое ж самае можна сказаць і пра паэму *Тарас на Парнасе*. Давядзе гісторык літаратуры, што К. Вераніцын меў літаратурны талент, дасць дакументальнае пацвярджэнне – і на адну загадку стане менш.

Здзіўляе няўвага і літаратуразнаўцаў, і гісторыкаў літаратуры да драматычнае паэмы *Адвячорак*. Першыя фактычна не прааналізавалі тэкст як мастацкі твор. Другія – проста прынялі ўскосную аргументацыю за ісціну. Сапраўды, на падставе трох кароткіх інфармацый [1. часопіс “Полымя” 1928, № 7, с. 218: у маёнтку Селігоры Лепельскага павета колісь захоўваўся рукапіс драмы Г. Марцінкевіча *Аказія падпалкоўніцям*; 2. М. Ларчанка, Л. Фіглоўская, *Новыя матэрыялы аб беларускай літаратуры XIX ст.*, “ЛіМ” 1939, 9 сак.: у Ленінградскім архіве нібыта маецца п’еса *Адвячорак* Сазановіча; 3. Д. Васілеўскі са спасылкаю на Р. Зямкевіча, “Наш край”, 1929, № 5): што нібыта ў Віцебску ставілі п’есу *Аказія пад палкоўнікамі*] чыста інтуітыўна было выведзена: драматычная паэма *Адвячорак: Аказія ў карчме пад Фальковічамі* з рукапі-

¹ Л. Баршчэўскі, П. Васючэнка, М. Тычына, *Словы ў часе: Літаратура ад рамантызму да сімвалізму і нашаніўскага адраджэння*, Санкт-Пецярбург 2014, с. 122.

саў А. Рыпінскага з'яўляецца твораў Г. Марцінкевіча. Але ці дастаткова гэтага, каб замацаваць за Г. Марцінкевічам гэты твор? Дарэчы, В. Скалабан, які апублікаваў *Адвячорак*, прапаноўваў не спяшацца з канчатковымі высновамі адносна аўтарства¹.

Дыскусіі па праблемах атрыбуцыі ў нас фактычна яшчэ не было, хоць былі падставы для дыскусіі. У 1990-я гг. раз-пораз чуліся галасы пачаць такую дыскусію. Але літаратуразнаўцы не прыслухаліся: за лепшае лічылася друкаваць у хрэстаматых (у тым ліку школьных) і зборніках так, як прыходзіла ў галаву.

Часта здаралася, што нехта з гісторыкаў літаратуры, не здолеўшы аргументаваць дакументамі пэўную падзею літаратурнага працэсу, прапаноўваў вынікі сваіх даследаванняў як гіпотэзу, але ягоныя калегі прымалі яе як ісціну. Укладальнікі хрэстаматы стварылі нам сваю літаратуру, літаратуру-міф. Школьнікам, студэнтам, чытачам прапаўцеца шмат у чым фальшывая гісторыя літаратуры.

Сітуацыю, якая склалася, выправіць цяжка, а можа, і немагчыма. Шмат каго пераканаць, што Паўлюк Багрым не з'яўляецца аўтарам славутага верша, не атрымаецца. І не толькі аматараў-краязнаўцаў, землякоў-крашынцаў, літаратараў, якія прысвяцілі майстру-кавалю свае творы, але нават і дасведчаных літаратуразнаўцаў, гісторыкаў літаратуры. Чалавечае мысленне часам настолькі кансерватыўнае, што не ўспрымае відавочнае.

Аднак майма надзею. Бо ўсё ж у паслясавецкую эпоху шмат у чым стройная раней сістэма літаратуразнаўчай іерархіі пачала разбурацца. У асяроддзі як спецыялістаў-філолагаў, так і аматараў прыгожага пісьменства пачуліся галасы-прапановы правесці рэвізію ўсяго даробку літаратуразнаўчае навукі. У дачыненні да XIX ст. гэта вылілася ў пастапоўку пытання новай атрыбуцыі. Варта пачаць вайну супраць правіла ўскосных сведчанняў.

1. Ускоснымі сведчаннямі кіраваўся Р. Падбярэскі, калі сцвярджаў, што беларускую *Энеіду* напісаў І. Манькоўскі.

2. М. Доўнар-Запольскі як галоўны аргумент у справе атрыбуцыі *Тараса* палічыў рукапіс твора з подпісам В. Дуніна-Марцінкевіча. Яму запярэчыў Е. Раманаў сваімі ўскоснымі сведчаннямі.

3. Я. Карскі на ўскосных сведчаннях пабудаваў сваю атрыбуцыю *Энеіды наываварат*.

4. М. Гарэцкі без усялякіх сведчанняў перарабіў Пётрака з Крашына ў Паўлюка Багрыма.

5. Ускоснае сведчанне А. Рыпінскага ("*Taras, opowiadanie Konstantego Werenicyna*", але з пазнакаю, што Вераніцын – гэта псеўданім, пад якім выступае паэт з шляхецкага асяроддзя) сталася асноваю нараджэння

¹ В. Скалабан, *Новыя матэрыялы з гісторыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя* [у:] *Шляхам гадоў: Гісторыка-літаратурны зборнік*, уклад. Г. Кісялёў, Мінск 1990, с. 216.

класіка – аўтара двух ці не самых лепшых твораў XIX ст. – Канстанціна Вераніцына (у Я. Янушкевіча – Кастуся Вераніцына).

6. Згадкі (нават не ўскосныя сведчанні) гісторыкаў літаратуры прывялі да таго, што драматычная паэма *Адвяхорак* стала прыпісваецца Г. Марцінкевічу.

7. К. Цвірка дадаў у пачат паэтаў XIX ст. Бондара Савасцея, бо, маўляў, так падпісаў паэт сваё *Віншаванне*.

8. В. Рагойша ў двух выданнях *Хрэстаматыі* даводзіў, што г. зв. макаранічныя вершы *Плач пакінутага каханай* і *За пенкнай паненкай аж душа сумуе* належаць А. Рypінскаму, хоць той толькі падаў адзін з іх у кнізе *Беларусь* (другі ўзяты з *Хрыстаматыі* М. Гарэцкага).

9. Гэтыя ж самыя тэксты У. Мархель без усялякае аргументацыі далічыў да даробку Францішка Рысінскага.

Варта падрыхтаваць навуковыя выданні беларускамоўных літаратурных тэкстаў XIX ст. Хрэстаматый мы ўжо маем дастаткова. Тых хрэстаматый, дзе можна і трэба падаваць творы ў адаптаваным выглядзе. Але ўзнікае пытанне: на аснове чаго рабіць адаптацыю? Паводле тэкстаў, сапсаваных савецкім часам? Бо яны даступныя, а літаратура-знаўцаў, гісторыкаў літаратуры, якія маюць у сваім хатнім архіве копіі рукапісаў і першадрукаў, – у нас амаль няма.

Усё гэта даводзіць, што нягледзячы на пэўную вывучанасць літаратурнага працэсу на Беларусі ў XIX ст., застаецца шэраг крыніца-знаўчых і атрыбуцыйных пытанняў, якія павярхоўна акрэслены ў беларускім літаратуразнаўстве. Наяўнасць вялікае колькасць ананімных тэкстаў, сумненні ў правільнасці раней ужо атрыбутаваных твораў ставяць новыя задачы перад гісторыкамі літаратуры ў XXI ст.

Mikołaj Chaustowicz

**Belarusian Anonymous Literature of the 19th Century:
Problems of Source and Authorship**

A b s t r a c t

Even though the literary process of the 19th century in Belarus has been analysed from various perspectives, there are still a great many questions that have not been examined in detail. It seems that a large number of anonymous texts and doubts about the authorship of already analysed works have presented new challenges a literary historian has to face in the 21st century.